

FOLKUNGARNA

Av professor SVEN TUNBERG

DET namn, som här ovan läses, är känt av varje svenskt folk-skolebarn — eller borde åtminstone vara det. »Folkungarna» var Sveriges ryktbara hövdingasläkt från medeltidens dagar; Birger Jarl och Magnus Ladulås stå genast för oss som dess förnämsta representanter. Till denna släkts gärning knyter sig en lång rad av skiftande och betydelsefulla tilldragelser i vårt lands äldre historia under flera århundraden.

Folkungarnas saga har i senaste tid fått en säregen epilog. Från den senare historieforskningens sida ha röster blivit hörda, att Folkungarna i själva verket ej varit Folkungar, d. v. s. att namnet har haft en helt annan innebörd än den, som vi sedan flera sekler förknippat med detsamma. Tankegången, om den är riktig och kan bevisas, är måhända reellt sett ej så synnerligen omstörtande, men vi kunna ju dock ej undgå att gripas av en känsla av osäkerhet och liksom förnimma grundvalen skakas under vårt historiska vetande. Det är sålunda otvivelaktigt påkallat att här sätta in en självständig granskning av de framförda nya historiska resultatet och pröva deras hållbarhet. Jag vill i det följande söka ge åtminstone ett utkast till en sådan prövning.

Först ett par ord om de viktigaste olika inläggen i frågan. Tidigast bör nämnas ett bidrag av *K. H. Karlsson* i hans bekanta studie över Folkungaätten (Svenska Autografförbundets tidskrift, 1888). Närmast kommer diskussionen av spörsmålet hos *C. M. Kjellberg*, Erik den heliges ättlingar och kronpretendenter bland dem (Hist. Tidskr., 1923). Den filologiska utredningen har givits av *R. Pipping* i hans innehållsrika kommentar till Erikskrönikan (Sv. Litteratursällskapet i Finland, 187, 1926). Upplysande för problemet i det hela är *S. Bolins* skarpsinniga och uttömmande undersökning Folkungarna, En terminologisk och historiografisk undersökning (Scandia, 8, 1935). Härtill ansluter sig en uppsats av *E. Lönnroth* över De äkta Folkungarnas program (Hum. Vetenskaps-samfundet i Uppsala, 1944).

I min följande dryftning av spörsmålet följer jag närmast *Bo-*

lins framställning såsom bäst ägnad att lämna upplysning om källor och anlagda synpunkter.

Den första händelse, med vilken Folkungarnas namn är förknippat, är slaget vid Gestilren år 1210. En annal omtalar, att i detta slag stupade konung Sverker Karlsson, Folke jarl och många Folkungar. Västgötalagens konungalängd har i detta sammanhang en så lydande notis: »Men Folkungarna togo livet av honom. Hans egen 'maghaer' gjorde honom det i Gestilren.» I isländska annaler möter under år 1229 meddelandet, att konung Erik Eriksson kämpade med Folkungarna vid Olustra och följande år måste fly till Danmark. Den norska Håkonsagan använder ordet Folkungar i samband med avrättningen 1248 av Holmger Knutsson, som »var frände till Ulf jarl och andra Folkungar». I danska annaler sägas Folkungar ha dödats under 1251-års upprorsrörelse. Och så kommer Erikskrönikan med talrika referenser till de tydliga vida beryktade Folkungarna. I stort sett hänföra sig dessa uppgifter till samma tilldragelser, som ovan nämnts, jämte oroligheterna under Magnus Ladulås' regering. Men det finns också allmänna uttalanden, såsom »thet war tha folkunga rothe, the waro konungenom mest a mothe». Av särskilt intresse är, att Rimkrönikan speciellt observerar en Folke jarl, som var »en erliken man, rikesins forman tha war han, han war swa höwelik, dugande oc wiis, swa at alle men gaffuo honom priis, thet han var en erligh herra». Han »doo affbrat oc thy var verra». Han »haffde ena starka väl-lugha slekt, the lifdo sidhan medh digher ospekt oc striddo opta medh digher makt». Bolin identifierar denne Folke med den förut omnämnde Folke jarl, som stupade vid Gestilren 1210. Av övriga medeltida källor finner Bolin endast tvenne värda uppmärksamhet. Av Vita S. Brynolphi episcopi Scarensis från början av 1400-talet framgår, att biskop Brynolfs familj, Algotssönerna, hörde till Folkungasläkten. Den bekanta folkvisan om klosterrov, vilken just avser Folke jarls släkt, använder för medlemmar av denna släkt benämningen Folkungar.

I anslutning till Pipping betonar Bolin härefter, att själva ordet »Folkungar» språkligt sett måste betyda Folkes ättlingar eller Folkes anhängare eller måhända både det och det andra. Det kan sålunda finnas »genealogiska Folkungar» men också »oäkta Folkungar». Men för Bolin är det huvudsakliga, som han vill klart fastslå: »Ingenstädes kallas Birger jarl, hans förfäder och ättlingar Folkungar, ingenstädes antydes, att de tillhört dessa; men på åtskilliga håll ställas de såsom två grupper i direkt motsats-

förhållande till varandra.» Huru är detta att förklara? Det befinnes snart, att vår nuvarande, av oss alla så väl kända historiska terminologi, vilken sätter Folkungarnas regerande dynasti i hög-sätet bland Folkungaättlingarna, leder sitt ursprung från historie-skrivaren Olaus Petri. I dennes svenska krönika träffa vi för första gången hela raden av gamla bekanta: Folke Filbyter med sönerna Ingemund, Halsten och Ingevald, Folke den tjocke, Ingevalds son, Folkes två söner Bengt Snivils och Knut, Bengts tre söner Birger (Brosa), Karl och Magnus (Minniskiold) o. s. v. Och så slutar Olaus Petri med följande minnesvärda ord: »Aff en aff tesse två Folkar, Folke Fijlbijter eller Folke then tiocke, synes then Folkunga-slechten wara kommen, som här effter mykit om taalad wardher.» Se där hela grunden för vår tro och vårt vetande om Folkungarna i deras stora ättsamband!

Vi fråga oss genast, på vilken grund Olaus Petri i sin ordning bygger. Folke den digre och hans närmaste efterkomlingar äro säkert traderade hos den danske krönikören Saxo. Men i övrigt kunna Olaus Petris uppgifter föras tillbaka till en franciskaner-munk i Stockholm vid namn Johannes Petri år 1489, vars berättelse åberopar äldre skrifter av tydligen götisk härstamning.¹ Bolin sätter in en analys av det presterade traditions materialet, en analys vars alla detaljer naturligtvis ej kunna följas här. Resultatet blir emellertid från vår aktuella synpunkt sett ungefär följande. De två första leden i Folke Filbyter-genealogien underkännas. Såsom sannolikt men ej säkert betraktas, att Karl jarl var bror till Birger Brosa och att Birger jarls närmaste föregångare som jarl, Ulf jarl, följaktligen varit Birger Brosas brorson. Betydelsefullast är emellertid, att Folke jarl, stupad vid Gestilren 1210 och synbarligen som i Erikskrönikan tänkes som Folkungarnas upphovsman, icke omtalas i dessa genealogiska traditioner.

För Bolin koncentrerar sig under dessa förhållanden uppmärksamheten på Folke jarl, död vid Gestilren 1210. Ur säkra källor känna vi hans närmaste avkomlingar, vilka tydligen hörde till rikets förnämsta kretsar. Man antager i regel efter en uppgift i Heimskringla, att han varit identisk med en Birger Brosas son Folke. Men häremot, säger Bolin, kunna grava anmärkningar riktas. I Heimskringla omnämnas såsom Birger Brosas söner Filip jarl, Knut jarl, Folke och Magnus. Man observerar jarl titeln för de båda förstnämnda — den är i dessa fall även betygd från annat håll — och saknar den för Folke. En annan god källa, Arn-

¹ Jfr här även *Ahnlund*, »Vreta klostets äldsta donatorer», i *Historisk tidskrift*, 1945.

mödlingatal, känner såsom Birger Brosas söner endast Filip och Knut. Vad innebörden av ordet »magher», måg, i Västgötalagens konungalängd beträffar, om det skall hänsyfta på Folke i hans relation till konung Sverker d. y., gift med en dotter till Birger Brosa, är denna innebörd alltför osäker och skiftande för att kunna åberopas. Lika litet står att hämta ur en urkund av år 1284 rörande giftermål mellan avkomlingar till Folke jarl. Slutsatsen blir för Bolin, att det icke kan »framdragas något skäl, som bevisar eller ens gör sannolikt, att Folke jarl var son till Birger Brosa», och att »det finns ingenting, som talar för att han skulle tillhöra dennes och Birger jarls ätt». »Intet genealogiskt band», yttrar Bolin till sist, »kan konstateras mellan den man, som Erikskrönikan tänker sig som Folkungarnas upphovsman, och de personer, som i enlighet med vår terminologi bruka kallas Folkungar».

Men Bolin vill naturligt nog ej stanna vid detta negativa resultat, utan söker också utfinna, vilka »Folkungarna» genealogiskt sett i verkligheten voro. Knut Länges släkt var knuten till Uppland och en medlem av densamma säges vara frände till Ulf jarl och »andra Folkungar». Upprorsledarna från 1250- och 1280-talen visa sig vara av rätt skiftande härstamning och låta sig endast i något enstaka fall sammanföras med Folke den tjockes släkt. En viss krets kan dock avskiljas såsom »genealogiska Folkungar». Dit hör naturligtvis Folke jarl och hans avkomlingar, måhända också Karl jarl och Ulf jarl. Ett studium av gemensamma namn, såsom Folke, Ulf och Holmger, ger härvid ledning.

Bolin slutar med en klok och måttfull erinran, att han med sin studie ingalunda åsyftat någon terminologisk restauration. Vi må gärna för framtiden röra oss med den gängse beteckningen Folkungar — vi må endast känna den historiska verkligheten bakom och sålunda ej i förekommande fall låta oss locka ut på villospår.

Lönnroth anknyter i allt väsentligt till den av Bolin framförda uppfattningen. Såsom sin uppgift har han ställt att utforska det nu aktuellt vordna Folkungapartiets politik, d. v. s. dess egentliga strävanden och syften. Han gör i detta sammanhang ett intressant konstaterande: att döma av Snorre Sturlasons upplysningar i Heimskringla från sin resa till Sverige 1219 har Eskil Lagman i Västergötland, Birger Jarls broder, hört till de äldsta Folkungarna. Lönnroth drar härav vissa konklusioner rörande partiets inställning såsom till arvkonungadöme och kyrkans självständighetskrav. En folkungaregim har rått under Johan Sverkersson,

likaså en tid under Erik Eriksson. En reaktion vid 1220-talets mitt framkallade Knut-Långes-episoden. Men efter Birger Jarls och Magnus Ladulås' övertagande av regeringspolitiken slogs Folkungarnas program definitivt sönder och samman. Lönnroth ser vid detta program förankrade intressen, som speciellt uppbyros av Upplands eller Uppsveriges allmoge. Denna allmoge kämpade helt naturligt mot skatter och bördor av alla slag; de stående skatterna voro nu på dagordningen i Sverige. Utrikespolitiskt sett ledde Folkungarnas politik till en motsättning mot Danmark, visande sig icke minst i inskridanden österut. Lönnroth söker utveckla denna tanke i en mångfald riktningar. »I kampen om Östersjöns handelsvägar för krigsledungens uppehållande och mot konungadömets skatter ha intressena sammanfallit för Upplands hövdingar och folk.»

Jag har i det föregående sökt i all korthet lägga akterna tillrätta i målet. Huru skola vi inrikta vårt eget bedömande av spörsmålet?

Om jag får betrakta mig som en talesman för hittills i allmänhet gällande uppfattning, skulle jag vilja definiera situationen sålunda. Med Folkungaätten har menats den mäktiga ätt, vilken med utgångspunkt i Folke den tjocke och med namn efter honom — jag förbigår sålunda Folke Filbyter och hans söner Ingemund, Halsten och Ingevald, ehuru jag erkänner det beaktansvärda i Adolf Schüecks påpekande, att en Ingevald omnämnes på en runsten vid Bjällbo — så småningom över Birger Brosa (o: »den leende»), död 1202, utvecklade sig i en av sina grenar till Sveriges Folkungadynasti. Under ättens utveckling inträffade i början av 1200-talet den — i dylika fall ingalunda ovanliga — företeelsen, att en oppositionell del, större eller mindre, avsåndrade sig till en egen partibildning, drog till sig anhängare från när och fjärran, och tog för flera decennier upp en kamp för egna intressen, till sist riktande sig direkt emot den gren av ätten, som snart skulle taga konungatronen i besittning. Denna särskilda partibildning fick i tidens källor uttryckligen benämningen Folkungarna.

Det blir nu en fråga om i vad mån denna uppfattning realiter och vetenskapligt sett bör modifieras med anledning av de nya undersökningarna.

Först några ord om den *språkliga* sidan av problemet. Bildningarna på [-ang,] -ing, -ung, äro i germanska språk, ej minst i Norden, alltför väl kända för att behöva särskilt presenteras.¹ Då

¹ Det senaste mycket viktiga bidraget till deras studium är *Stähle*, Studier över de svenska ortnamnen på -inge, Stockholm 1946.

de förbindas med ett personnamn, uttryckes därmed något slag av »tillhörighet» från personnamnets sida (patronymica). »Tillhörigheten» kan vara av olika karaktär, sålunda avse familje- eller släktband, partiband, trosband, kombinationer av flera sådana band o. s. v. Bildningarna ha naturligtvis sina skiftande perioder av användning, och intensiteten av de olika typerna har varierat högst väsentligt. Ännu i dag är vår språkkänsla mer eller mindre levande på denna punkt. En säregenhet med hithörande ordskapelser är, att de gärna innebära något nedsättande, förklenande beträffande de personer, som åsyftas. De lämpa sig därför alldeles speciellt som *partinamn*, vilka ofta söka sin uppkomst i motståndarnas läger. Från denna utgångspunkt skola vi nedan diskutera »*Folkungarna*».

Men nu till det reella, faktiskt-historiska underlaget för Folkungarna. Det är efter det förut anförda uppenbart, att problemets kärna är *Folke jarls* person och ställning. Jag har för egen del aldrig betvivlat, att Folke jarl varit son av Birger Brosa och sålunda identisk med den Folke, som Heimskringla omnämner som Birger Brosas son. Härför talar icke blott namnet utan också det förhållandet, att den nya partibildning, som Folke representerar, i sin fortgång tydligen ter sig såsom bärare av en »family-feud». Bolins motargument finner jag ej bärkraftiga. Att Folke i den norska källan ej för titeln av jarl kan ju bero på flera omständigheter, t. ex. på tidpunkten för uppgiftens nedtecknande. Jag har emellertid också direkt positiva och som jag tror fullt övertygande skäl för min mening.

I Örnhielms bekanta samlingar i Riksarkivet (XI, s. 251) finnes i avskrift ett hittills otryckt brev, vilket visserligen är odaterat men på grund av innehållet sannolikt kan dateras till omkring 1208—1209. Brevet är registrerat av *Grandinson* i Närkes medeltida urkunder (1, s. 4). Avskriften härrör från en skrivare, men är rättad av Örnhielms hand. Lydelsen är följande:

»Universis S. Matris ecclesiae filiis tam praelatis quam subditis, ad quos praesens pagina pervenerit, O., D. G. Sanctae Strengnensis ecclesiae episcopus, salutem et in Christo benedictionem. Notum fieri volumus presentibus et futuris, quod cum novissima K. duci resplenduit aurora, convocatis cognatis suis magnis et minoribus Deo et Sanctae Mariae de Risaberg in remissionem peccatorum sui et parentum suorum Frösevi et Akraby obtulit. Cuius oblacionis nos in Domino testes assistimus et non solum sigillo nostro premunimus, verum hoc donum Deo dicatum irritantem gladio

spirituali ferendum non pretermitemus. In ex-sequiis inde prefati ducis alii quam plures astiterunt, videlicet rex Ericus et dux Folco et dominus Eschillus et fratres sui et totius regni optimates, qui pretaxatae donacionis testes non defisunt (o: deficiunt).»

Örnhielm säger sig hava kollationerat avskriften med originalet, som nu är förkommet. Örnhielms antikvariske kollega Peringskiöld uppger i sina samlingar, att sigillet varit bevarat, ehuru skadat. I sigillet lästes »Sigillum Vfonis Strengnensis episcopi». Det sista ordet i brevet är tydligen något korrumperat, ehuru väl tvekan om korrigeringen ej förefinnes.

Jag översätter:

»Till alla den heliga moder kyrkans söner såväl prelater som menighet, till vilka denna skrift kommer, sänder O., med Guds nåd biskop över den heliga Strängnäs kyrkan, sin hälsning och välsignelse i Kristus. Vi vilja göra veterligt för närvarande och efterkommande, att då den sista morgonrodnaden lyste för jarl K., överlämnade denne inför sina sammankallade släktingar, stora och små, till Gud och Sankta Maria i Riseberga för sina och sina föräldrars synders förlåtelse Frösvi och Åkerby. Vid detta överlämnande deltog vi i Herranom som vittnen, och vi icke blott stadfästa det med vårt sigill utan skola icke försumma att med det andliga svärdet drabba den, som oroar denna till Gud riktade gåva. Vid begravningen därefter av nämnde jarl närvaro många andra, nämligen konung Erik och jarl Folke och herr Eskil och hans bröder och stormän från hela riket, vilka icke svika såsom vittnen till den nämnda donationen.»

Örnhielm antecknar själv vid detta brev: »är remarkabelt brev». I sanning riktigt! Ingen kan sväva i tvivelsmål om att vi här helt plötsligt ha kommit in i själva den innersta kretsen av de »gamla» Folkungarna och just vid den kritiska tidpunkten. Vi möta K[nut] jarl och hans yngre broder Folke jarl med deras »cognatis» av stora och små. Vi möta kusinerna Eskil och hans bröder, Magnus Minneskiolds söner, bland dem möjligtvis som »minor» Birger, den senare Birger jarl secundus. Vi möta slutligen den nye konungen Erik Knutsson själv, även han måhända hörande till släkten såsom Knut Jarls svåger. Och vi läsa mellan raderna vad som hänt. Efter konung Eriks seger över sin medtävlare konung Sverker, varvid han understötts av Folkungarnas främste, har han som sin jarl konstituerat Birger Brosas son Knut — den äldre sonen Filip var norsk jarl och avled i Norge. Knut har ej fått länge verka i sitt

nya ämbete utan avlidit inom kort (kanske 1208—1209). Till hans efterträdare har omedelbart utnämnts brodern *Folke*, vilken ävenledes beskärdes föga tid att njuta maktens sötma, då han stupade 1210 — han dog »affbratt», som Erikskrönikan riktigt uppger.

Brevets utfärdare, biskop Offe eller Uffe av Strängnäs, är för oss också en välkommen uppenbarelse, då han tidigare ofta har sammanblandats med sin efterföljare, den ryktbare biskopen och sedermera ärkebiskopen Olof Basatömir (☉: »den som tömmer båsen»). Man har nästan anledning misstänka, att biskopen själv fört penan vid textens koncipiering och därvid velat hastigt lufta sin eleganta latinitet. Var påträffar man eljest i tidens aktstycken en fras sådan som »cum novissima K. duci resplenduit aurora»? Man vill ovillkorligen tänka på den samtidige Saxo Grammaticus och nordbornas nu begynnande Parisstudier.

På det spörsmål, som vi uppställt, ha vi härigenom fått ett som synes auktoritativt svar. Det var verkligen de »gamla» Folkungarna och just kärnan av dem, som under 1200-talets första decennium bröto sig ut ur den kungliga politiken och slog in på revolutionära vägar; vad Eskil beträffar, erinrar man sig också Lönnroths ovan nämnda påpekande. Orsaken till vad som sålunda skedde är väl ej heller svår att gripa. Konung Sverker d. y. hade under sin tidigare regering byggt på Birger Brosas och hans familjs bistånd och också trätt i nära familjeförbindelse åt detta håll genom giftermål med Birger Brosas dotter. När han med denna sin gemål år 1201 erhöll en son, senare konung Johan Sverkersson, begynte emellertid farliga tankar att vakna. Varför icke säkerställa för den unge sonen tronföljden i Sverige? Realiserandet av en dylik tanke tycks också ha följt snarligen. Då den mäktige Birger Brosa 1202 avled, lär konung Sverker enligt upplysning i en norsk källa ha utsett den ettårige sonen till jarl och därigenom skapat en »jarl byxlös» i Sverige, utsedd att i tidens fullbordan träda till makten efter faderns bortgång. Men här voro Folkungarna icke att räkna med. Säkerligen hade de medverkat vid den godvilliga överenskommelsen mellan de tävlande konungaätterna vid Knut Erikssons död (1196), säkerligen hade denna överenskommelse innehållit, att kronan efter Sverker d. y:s död skulle övergå till en konung Knut Erikssons son. Folkungarna, som samtidigt sågo det höga jarlämbetet glida sig ur händerna, reste sig till vredgat motstånd. De störtade sin konung och togo hans liv, men de förde därmed även för lång tid framåt partisplitet in i Sveriges mäktigaste hövdingasläkt.

Vi återvända till namnet »Folkungarna». Det är märkligt men obestriddligt — en kontrollundersökning av det nordiska källmaterialet före 1200-talet har bestyrkt detta förhållande — att namnet »Folkungar» uppdyker först i samband med Folkungarnas stora uppträdande på partiarenan under 1200-talets första år och då i tydlig anslutning till Folke jarls namn. Folkunganamnet är ensamstående i Sverige (om rent forntida svenska släktnamn, kända endast från utländska källor, sådana som *Skilfingar* och *Ynglingar* se *Ståhle*, Studier över de svenska ortnamnen på *-inge*, s. 92 f. och där citerad litteratur). Då i det samtida Norge med dess överskådliga, förvirrade partistrider dylika benämningar voro högst vanliga, ligger det nära till hands att i fråga om »Folkungar» antaga ett norskt inflytande på svenskt språkbruk. Så mycket mer är detta rimligt, som Folkungarna under dessa tider hade intim beröring med händelserna i Norge och där även spelade en ej obetydlig roll. Kvar står emellertid då likväl ett visst tvivel: Huru har denne Folke jarl, vars ledande ställning varit av så kort varaktighet, kunnat bli — såsom åtminstone rimkrönikan vill låta påskina — utgångspunkten för denna säregna namnbildning?

Tvivlet avlägsnas, då vi gå till ett närmare studium av det källuttalande, som för kännedomen om dessa händelser är det grundläggande, Västgöotalagens konungalängds. Vi ha redan förut delvis anfört detsamma, men meddela det nu i sin fullständiga lydelse: »Sextondi war Swaerkir konongar, sniaellaer man och godpaer drengaer. Røndes sinu riki wael. Aen folkongaer toko liff aff honom. Hans sialfs maghaer gørdhe hanom paet i Gyaestilren. Oc i Alwastrum liggær han. Oc aer hans ae giaetit at godpo.» Det är en annan tradition än Erikskrönikans: det är traditionen från götiska och väl också svensk-norska kretsar. Andemeningen är tydlig och klar. Den gode konungen hade grymt dödats av »Folkungarna». Och främst bland de senare var den ansvarig, som var konungens nära anförvant, d. v. s. anföraren och jarlen Folke, konung Sverkers egen svåger. Man tycker sig höra den mänskliga tragikens tunga ödesröst tala. Ett dåd var begånget, som i sin hemska innebörd gick bortom livets vanliga rāmärken: han bragte sin egen frände och konung om krona och liv. Här finna vi den tydliga utgångspunkten för 1200-talets *Folkungar*. Kring Folke jarls namn samlade sig de mörka minnena av en fruktansvärd, måttlös gärning, och »Folkungarna» blev den självklara stämpeln på dem, som med honom vågat det stora brottet över all mänsklig dom och försoning.

Vi stå vid slutet av vår granskning. Vad veta vi sålunda om *Folkungarna*?

Folkungarna var den mäktiga stormannasläkt, som en gång givit Sverige en rad av styresmän, främst Birger jarl och Magnus Ladulås. Namnet har tagits i bruk av den nyare tidens svenska historieforskning i anknytning till släktens tvenne första mer eller mindre säkert betygade anfäder, båda bärande namnet Folke, Folkunganamnet var emellertid känt och använt redan under medeltiden. Det avsåg då en närmast från Folkungarna utgående parti-grupp, vilken erhållit denna benämning efter sin första i traditionen framträdande ledare, Folke jarl († 1210).

Åtskilligt skulle vara att tillägga beträffande det av Lönnroth upptagna spörsmålet rörande Folkungapartiets politiska syften och samhällliga inställning. Dylika frågor höra emellertid kanske bättre hemma i annat sammanhang.

Man känner sig frestad att beträffande den sista tidens Folkungaoro med en liten travestering av ett gammalt scenuttryck utbrista:

Exeunt Folkungi — Folkungi redeunt.
